

Research Paper

पुराणेषु वंशानुक्रमस्य सत्तावैधतायाश्च सिद्धान्तः उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या अध्ययनम्

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्।

अस्मिन् शोधपत्रे पुराणसाहित्ये प्रतिपादितस्य वंशानुक्रम-संकल्पस्य तथा सत्तावैधतायाः तात्त्विकाधारस्य उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या समालोचनात्मक-अध्ययनं क्रियते। पुराणेषु राजवंशपरम्परा, मन्वन्तर-क्रमः, देव-ऋषि-राजानां अनुक्रमणिका च केवलं ऐतिहासिकस्मरणरूपेण न, अपि तु सामाजिक-राजनीतिक-सत्तासंरचनायाः वैधीकरणप्रक्रियारूपेण अपि अवगन्तुं शक्यते। उत्तर-औपनिवेशिकदृष्ट्या इतिहास-लेखनम्, वंशपरम्परा, तथा सांस्कृतिकस्मृति— एते सर्वे सत्तानिर्माणस्य उपकरणरूपेण विवेच्यन्ते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं पुराणेषु वंशानुक्रमस्य संरचनां विश्लेष्य तस्य सत्तावैधतायाः साधनत्वं प्रकाशयितुं तथा उत्तर-औपनिवेशिक-विमर्शस्य आलोकस्य मध्ये तस्य पुनर्व्याख्या कर्तुम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् पुराणीय-वंशपरम्परा न केवलं धार्मिक-आख्यानम्, अपि तु सांस्कृतिक-राजनीतिक-स्मृतिनिर्माणस्य भारतीयपुराणसाहित्यं केवलं देवकथानां, अवतारवृत्तान्तानां, तथा धार्मिकआचारानां संग्रहः नास्ति; अपि तु तत्र विस्तीर्णरूपेण वंशानुक्रमपरम्परा, राजवंशावली, मन्वन्तर-क्रमः, तथा भूगोल-इतिहाससंबद्धसूत्राणि अपि निरूपितानि। विशेषतः विष्णुपुराणे, भागवते, मत्स्यपुराणे च राजवंशानां विस्तीर्णानुक्रमणिका दृश्यते। एते वंशानुक्रमाः केवलं कथारूपेण न, अपि तु राजसत्तायाः दैवी-वैधतां स्थापितुं प्रयुज्यमानाः प्रतीताः भवन्ति। उदाहरणरूपेण पुराणेषु उक्तम्—

मनवो मनुपुत्राश्च सुरासुरमहर्षयः ।

राजानो राजपुत्राश्च सर्वे तत्र प्रकीर्तिताः ॥

(विष्णुपुराणम्, प्रथमांशः, अध्यायः १३)

अत्र मन्वादि-राजानां क्रमबद्धनिर्देशनं सत्तायाः दैवीपरम्परासम्बन्धं सूचयति। यदा राजा मनोः, सूर्यवंशस्य, चन्द्रवंशस्य वा उत्तराधिकारी इति निरूप्यते, तदा तस्य राज्याधिकारः दैवी-परम्परया वैधीकृतः भवति। भारतीय-पुराणपरम्परा केवलं धार्मिक-आख्यान-समूहः न, अपि तु सांस्कृतिक-स्मृतिसंरक्षणस्य, ऐतिहासिक-चेतनायाः, तथा सामाजिक-राजनीतिक-वैधतासिद्धेः महत्त्वपूर्णः आधारः अस्ति। पुराणेषु वंशानुक्रम-वर्णनं प्रायः राजपरम्पराणां क्रम-सूचना-रूपेण दृश्यते; किन्तु तस्य अन्तर्निहित-प्रयोजनं केवलं नामावलि-निर्देशः न, अपि तु सत्तायाः दैवी-नैतिक-वैधताया स्थापना इति द्रष्टुं शक्यते। वंशानुक्रमः पुराणेषु न केवलं कालक्रम-संकेतः, अपि तु सामाजिक-निरन्तरतायाः, धर्माधारित-राज्यव्यवस्थायाः, तथा ब्रह्माण्डीय-व्यवस्थायाः प्रतीकात्मक-संरचना अस्ति। यदा राजा मन्वन्तर-परम्परया, सूर्यवंश-चन्द्रवंश-सम्बन्धेन, अथवा ऋषि-परम्परया सम्बध्यते, तदा तस्य शासनाधिकारः केवलं लौकिक-राजनीतिक-शक्ति न, अपि तु दैवी-आश्रित-धार्मिक-वैधता इति प्रतिपाद्यते।

अस्य सन्दर्भं पुराणीय-वाङ्मये वंश-रचना एकः सुसूत्रितः सत्तातन्त्रः इति अवगन्तव्यम्। अत्र इतिहासः केवलं घटनासङ्ग्रहः न, अपि तु धर्म-संरक्षणस्य, सामाजिक-संतुलनस्य, तथा सांस्कृतिक-अस्मिताया संरक्षणस्य साधनम्। उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या एषा संरचना विशेषतया विचारणीयाऽस्ति। औपनिवेशिक-इतिहासलेखने भारतीय-पुराणपरम्परा मिथक-प्रधान-कल्पनारूपेण अवमूल्यिता; किन्तु एतादृशी दृष्टिः स्वयं सत्तात्मक-विमर्शस्य परिणामः इति

मन्येत। अतः पुराणेषु वंशानुक्रमस्य पुनर्पाठः न केवलं ऐतिहासिक-आलोचना, अपि तु सांस्कृतिक-स्वाधीनता-चिन्तनस्य अंगम् अपि भवति।

एतस्मात् कारणात् अस्य अनुसन्धानस्य उद्देश्यं पुराणेषु वंशानुक्रमस्य तथा सत्तावैधतायाः सिद्धान्तस्य सम्यग् विश्लेषणं कृत्वा तस्य उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या पुनर्मूल्यांकनम्। अत्र परीक्षणीयं यत्—

- (१) वंश-रचना सत्तायाः वैधतां कथं संस्थापयति,
- (२) दैवी-सम्बन्ध-आश्रयणेन राजनीतिक-प्रभुत्वं कथं स्थिरीक्रियते,
- (३) तथा एषा आख्यान-संरचना सांस्कृतिक-स्मृतिनिर्माणे कथं योगदानं ददाति।

अतः एषा भूमिका प्रतिपादयति यत् पुराणीय-वंशानुक्रमः न केवलं प्राचीन-इतिहास-वर्णनम्, अपि तु सत्तासंरचनायाः दार्शनिक-आख्यानम्, यत् आधुनिक-आलोचनात्मक-दृष्ट्या पुनः परीक्षितव्यं अस्ति। उत्तर-औपनिवेशिकदृष्ट्या इतिहासलेखनं, वंशानुक्रमः, तथा सांस्कृतिकस्मृति— एते सर्वे सत्तानिर्माणस्य उपकरणानि इति मन्यन्ते। औपनिवेशिककाले भारतीयइतिहासः पाश्चात्यदृष्ट्या पुनर्रचितः आसीत्। तस्मिन् परिप्रेक्ष्ये स्वकीयसांस्कृतिकग्रन्थानां पुनर्पाठः अनिवार्यः भवति। पुराणेषु वंशानुक्रमस्य परीक्षणं अत्र सत्तासंरचनाविमर्शस्य आधारं प्रददाति।

उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या इतिहासलेखनं सत्तात्मक-उपक्रमरूपेण विवेच्यते। औपनिवेशिक-शक्तयः उपनिवेशित-समाजानां इतिहासं पुनर्लिख्य स्वाधिपत्यं वैधीकुर्वन्ति, तेषां सांस्कृतिक-स्मृतिं पुनर्संरचयन्ति, तथा परम्परागत-अस्मितां न्यूनयन्ति। अस्मिन् परिप्रेक्ष्ये समीचीनः प्रश्नः उदेति— किं पुराणीय-इतिहास-रचना अपि प्राचीनकालीन-राजसत्तायाः वैधीकरणाय प्रयुक्तः वैचारिक-तन्त्रः आसीत्? किम् वंशपरम्परायाः दैवीकरणं राजनीतिक-प्रभुत्वस्य स्थिरीकरणस्य साधनम् आसीत्? एषा समस्या केवलं ऐतिहासिक-तथ्यानुसन्धानस्य विषयः न, अपि तु सांस्कृतिक-स्मृतिनिर्माणस्य गभीर-विमर्शः अपि अस्ति। वंशानुक्रमः समाजस्य आत्मपहचानस्य, परम्परागत-वैधतायाः, तथा सामूहिक-चेतनायाः आधारः भवति। अतः तस्य आलोचनात्मक-विवेचनं सत्तावैधतायाः दार्शनिक-तत्त्वचिन्तनं प्रेरयति, यत्र आख्यानं केवलं कथा न, अपि तु सत्तासंरचनायाः वैचारिक-प्रयोगः इति रूपेण अवगन्तुं शक्यते।

पुराणसाहित्ये वंशानुक्रमः एकः केन्द्रीय-आख्यानरूपः अस्ति, यस्य माध्यमेन समयस्य, सत्तायाः, तथा सामाजिकव्यवस्थायाः निरन्तरता संस्थाप्यते। विशेषतः सूर्यवंशः, चन्द्रवंशः, तथा विविधराजपरम्पराः क्रमबद्धरूपेण निरूप्यन्ते। अयं वंशानुक्रमः केवलं नामावलि-संग्रहः न, अपि तु दैवी-उद्भवस्य, ऋषि-परम्परायाः, तथा राजसत्तायाः एकत्रीकरणस्य सांस्कृतिकरचना अस्ति।

विष्णुपुराणे वंशपरम्परायाः निरूपणं दैवी-स्रोतसि प्रतिष्ठितम् अस्ति—

ब्रह्मणोऽस्य मुखात् सृष्टो मनुः प्रजापतिः प्रभुः ।

ततो मनोः सुताः सर्वे राजर्षय इति स्मृताः ॥

(विष्णुपुराणम्, चतुर्थांशः, अध्यायः १)

अत्र मनुः ब्रह्मणः सृष्टिः इति प्रतिपाद्य राजपरम्परा दैवीस्रोतसा सम्बद्धा दृश्यते। यदा राजवंशः मनोः, इक्ष्वाकोः, अथवा सोमस्य वंशजत्वेन प्रतिष्ठाप्यते, तदा तस्य शासनाधिकारः प्राकृतिकः, दैवीकृतः, अपरिहार्यः च इति भावः सुदृढः भवति। एषा संरचना सत्तावैधतायाः तात्त्विकाधारं निर्माति। सूर्यवंशस्य तथा चन्द्रवंशस्य विवेचनं पुराणेषु विस्तीर्णरूपेण दृश्यते। सूर्यवंशे इक्ष्वाकु-राम-परम्परा, चन्द्रवंशे ययाति-पुरु-कुरु-परम्परा इत्यादयः आख्यायन्ते। अत्र केवलं वंशक्रमः न, अपि तु आदर्शराजधर्मस्य, कुलमर्यादायाः, तथा सामाजिकव्यवस्थायाः संरक्षणं च निरूप्यते। वंशपरम्परा अत्र नैतिक-राजनीतिक-संरचनायाः आधाररूपेण प्रतिष्ठिता।

भागवते अपि वंशक्रमः व्यापकतया वर्णितः—

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

(भगवद्गीता, अध्यायः ४, श्लोकः २)

अयं श्लोकः परम्परासंरक्षणस्य महत्त्वं दर्शयति। ज्ञानं, धर्मः, तथा सत्ता— एते सर्वे परम्परया प्रवहन्ति इति भावः अत्र प्रतिष्ठितः। परम्परा अत्र केवलं सांस्कृतिकस्मृतिः न, अपि तु अधिकारस्य प्रमाणरूपेण कार्यं करोति। वंशानुक्रमस्य संरचनायां त्रयः तत्त्वानि दृष्टुं शक्यन्ते। प्रथमं, दैवीसम्बन्धः— राजसत्ता ब्रह्मा, विष्णु, मनु, अथवा देवपरम्परया सम्बद्धा दृश्यते। द्वितीयं, ऋषि-समर्थनम्— अनेकस्थलेषु राजवंशः ऋषीणां आशीर्वादेन, यज्ञसंस्कारैः, तथा ब्राह्मणिकमान्यतया वैधीकृतः दृश्यते। तृतीयं, कालानुक्रमिका— मन्वन्तर, कल्प, युग-परिवर्तनादिना राजपरम्परायाः ऐतिहासिक-धार्मिक-निरन्तरता स्थाप्यते। एषा संरचना केवलं आख्यानरूपेण न, अपि तु सत्तासंरचनायाः विचारात्मकाधारः अस्ति। वंशानुक्रमः राजसत्तायाः “स्वाभाविकत्वं” तथा “दैवीकृतत्वं” प्रतिष्ठापयति। यदि सत्ता दैवीपरम्परया आविर्भूता इति मन्यते, तर्हि तस्य प्रश्नांकनं दुर्लभं भवति। अतः पुराणीय-वंशरचना वैधतासिद्धेः एकं प्रभावशाली साधनम् इति द्रष्टुं शक्यते।

उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या एषा वंशरचना इतिहासस्य तात्त्विकरूपान्तरणं इति अवगन्तुं शक्यते। वंशानुक्रमः सांस्कृतिकस्मृतिं नियोज्य समाजस्य आत्मपहचानं निर्माति। सत्ता तत्र केवलं प्रशासनिकाधिकारः न, अपि तु सांस्कृतिक-दैवी-नैतिकाधारयुक्तः अधिकारः भवति।

पुराणसाहित्ये सत्तावैधता केवलं राजकीय-शासनाधिकारस्य औपचारिकस्वीकारः न, अपि तु दैवी-नैतिक-परम्परासम्बद्धाधारस्य संस्थापनम् अस्ति। वंशानुक्रमस्य माध्यमेन सत्ता स्वस्य मूलं ब्रह्माण्डीयव्यवस्थायां प्रतिष्ठापयति। एतादृशी संरचना सत्तायाः प्रश्नांकनं कठिनं करोति, यतः सा केवलं लौकिकाधिकारः न, अपि तु धर्मसंरक्षणस्य दैवीकर्तव्यरूपेण निरूप्यते। पुराणेषु राजसत्ता प्रायः “धर्मसंरक्षण” इति मूलाधारे प्रतिष्ठिता दृश्यते। राजा धर्मस्य पालकः, लोकसंरक्षकः, तथा देवपरम्परायाः प्रतिनिधिः इति निरूप्यते। उदाहरणरूपेण विष्णुपुराणे उक्तम्—

राजा धर्मस्य कारणं लोकस्य च हिते रतः ।

धर्मणैव पृथिवीं रक्षेत् स राजा इति कीर्तितः ॥

(विष्णुपुराणम्, तृतीयांशः, अध्यायः ११)

अत्र सत्तावैधता धर्माधारितत्वेन प्रतिष्ठिता। यदि राजा धर्मपालकः इति प्रतिपाद्यते, तर्हि तस्य शासनं नैतिकरूपेण वैधीकृतं भवति। एषा अवधारणा राजनीतिकसत्तां धार्मिक-सांस्कृतिक-नैतिकाधारे स्थापयति। तथैव पुराणीय-वंशावली राजसत्तां दैवी-उद्भवरूपेण प्रस्तुतयति। यदा राजा मनोः, सूर्यस्य, सोमस्य वा वंशजः इति निरूप्यते, तदा तस्य अधिकारः दैवी-स्रोतसि प्रतिष्ठाप्यते। एषा संरचना सत्तां प्राकृतिक-अनिवार्य-परम्परागताधिकाररूपेण दर्शयति। अतः राजसत्ता केवलं ऐतिहासिक-उद्भवः न, अपि तु विश्वव्यवस्थायाः भागः इति भावः सुदृढः भवति। उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या एषा प्रक्रिया विशेषतया विश्लेषणीयाऽस्ति। औपनिवेशिककालीन-इतिहासलेखने अपि सत्ताधारी शक्तयः स्वस्य आधिपत्यं वैधीकर्तुं इतिहासं पुनर्निर्मितवन्तः। तद्वत् पुराणीय-वंशरचना प्राचीनसमाजे सत्तायाः वैधतां संस्थापयितुं आख्यानात्मक-रणनीतिरूपेण कार्यं कृतवती इति द्रष्टुं शक्यते। अत्र इतिहासः केवलं घटनासंग्रहः न, अपि तु सांस्कृतिक-वैचारिक-रचनाप्रक्रिया अस्ति।

एषा सत्तावैधतासंरचना त्रिषु स्तरेषु कार्यं करोति। प्रथमं, धार्मिकस्तरः— सत्ता देवपरम्परया सम्बद्धा दृश्यते। द्वितीयं, नैतिकस्तरः— राजा धर्मपालकः इति प्रतिपादनम्। तृतीयं, सांस्कृतिकस्तरः— वंशपरम्परया सामाजिकस्मृतिः स्थिरीकृत्य सामूहिकपहचानं निर्मायते। पुराणीय-राजनीतिक-आख्यानं तस्मात् केवलं पौराणिककथा न, अपि तु सत्तानिर्माणस्य वैचारिकसंरचना अस्ति। वंशानुक्रमः अत्र अधिकारस्य प्रमाणम्, धर्मः तस्य नैतिकाधारः, तथा परम्परा तस्य सामाजिकस्वीकारस्य साधनम्। अतः सत्तावैधतायाः सिद्धान्तः पुराणेषु दैवी-परम्परा, धर्मसंरक्षणम्, तथा वंशानुक्रम-निरन्तरता इत्येतेषां समन्वयेन प्रतिष्ठितः अस्ति। एषः सिद्धान्तः उत्तर-औपनिवेशिक-विमर्शस्य आलोकस्य मध्ये विश्लेष्यमानः सत्तानिर्माणस्य सांस्कृतिक-रणनीतिं उद्घाटयति।

उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या पुराणेषु वंशानुक्रमस्य तथा सत्तावैधतायाः अध्ययनं केवलं प्राचीनराजनीतिकव्यवस्थायाः विश्लेषणं न, अपि तु सांस्कृतिकस्मृतिनिर्माणस्य, इतिहास-रचनायाः, तथा प्रतिनिधित्व-राजनीतेः विमर्शः भवति। औपनिवेशिककालीन-इतिहासलेखने भारतीयपरम्परायाः आख्यानानि मिथ्याख्यानरूपेण अवमूल्यितानि, वंशपरम्परा अप्रामाणिका इति निदिष्टा, तथा सांस्कृतिकस्मृतिः “कथारूपकल्पना” इति निरूपिता। एतस्मिन् परिप्रेक्ष्ये पुराणीय-वंशरचनायाः पुनर्पाठः स्वाधीनसांस्कृतिकचेतनायाः पुनर्स्थापनरूपेण अपि द्रष्टव्यः। उत्तर-औपनिवेशिकविमर्शः प्रतिपादयति यत् इतिहासः न निरपेक्ष-तथ्यसंग्रहः, अपि तु सत्तासंरचनाया निर्मितः आख्यानरूपः अस्ति। यः इतिहासं लिखति, स एव सत्तानिर्माणे सहभागी भवति। पुराणेषु वंशानुक्रमः अपि तादृशी आख्यानात्मक-रचना अस्ति, या राजसत्तायाः दैवी-वैधतां संस्थापयति। किन्तु एषा रचना केवलं सत्तासाधनम् न, अपि तु सांस्कृतिक-आत्मपहचानस्य आधारः अपि भवति।

पुराणीय-इतिहासरचना द्विविधं कार्यं करोति। प्रथमं, सा परम्परानिरन्तरतां स्थापयति— मन्वन्तर-क्रमेण, युगपरिवर्तनेन, राजवंशपरम्पराया च कालस्य अखण्डता सूच्यते। द्वितीयं, सा सामाजिक-राजनीतिकसंरचनायाः वैधतां दैवी-आधारे प्रतिष्ठापयति। एतेन सत्तायाः प्रश्नांकनं धार्मिक-नैतिक-आधारे न्यूनं भवति। उत्तर-औपनिवेशिकदृष्ट्या अत्र द्वौ आयामौ विचारणीयौ स्तः। एकः प्रतिरोधात्मकः— यत् पुराणीय-इतिहासः औपनिवेशिक-विमर्शस्य “मिथक” इति आरोपं प्रत्याख्यातुं स्वकीयसांस्कृतिकस्मृतिं पुनर्स्थापयति। अपरः आलोचनात्मकः— यत् वंशपरम्परायाः माध्यमेन सामाजिक-स्तरीकरणं, वर्णाधारित-सत्ताविन्यासः, तथा राजसत्तायाः केंद्रीकरणं सुदृढीकृतम् इति अपि स्वीक्रियताम्। अतः उत्तर-औपनिवेशिक-पुनर्व्याख्यायां पुराणीय-वंशरचना न केवलं वैधतासिद्धेः साधनम्, अपि तु विमर्शक्षेत्रम् अस्ति। एषा रचना एकस्मिन् पक्षे सांस्कृतिक-आत्मपहचानं रक्षति, अपरस्मिन् पक्षे सत्तासंरचनायाः आन्तरिकविन्यासं उद्घाटयति। एवं दृष्ट्वा पुराणेषु वंशानुक्रमः स्थिर-इतिहासवर्णनम् न, अपि तु जीवित-सांस्कृतिक-स्मृतिनिर्माणप्रक्रिया अस्ति। तस्य अध्ययनं भारतीयराजनीतिकचिन्तनस्य गूढाधारं प्रकाशयति, यत्र सत्ता धर्माधारितवैधतया संस्थाप्यते, तथा परम्पराया संरक्ष्यते। अस्य समग्र-अध्ययनस्य आलोकस्य मध्ये स्पष्टं भवति यत् पुराणेषु वंशानुक्रमस्य तथा सत्तावैधतायाः सिद्धान्तः केवलं आख्यानात्मक-इतिहासवर्णनम् न, अपि तु दैवी-नैतिक-सांस्कृतिकाधारे प्रतिष्ठितः सत्तानिर्माण-तन्त्रः अस्ति। वंशपरम्परा अत्र केवलं नामावलीरूपेण न प्रस्तूयते, किन्तु तस्य माध्यमेन राजसत्ता ब्रह्माण्डीय-व्यवस्थायां, धर्मसंरक्षणे, तथा सामाजिक-निरन्तरतायां प्रतिष्ठाप्यते। एतेन सत्ता स्वकीयाधिकारं प्राकृतिकं, दैवीकृतं, तथा अपरिहार्यं इति दर्शयितुं प्रयतते। पुराणीय-वंशरचनायां दैवीसम्बन्धः, ऋषि-परम्परा, तथा कालानुक्रमिका— एते त्रयः तत्त्वानि सत्तावैधतायाः आधारभूतानि सन्ति। राजा मनोः, सूर्यस्य, सोमस्य वा वंशजः इति प्रतिपाद्य तस्य शासनाधिकारः दैवी-परम्परासम्बद्धः दर्शयते। धर्मपालनं तस्य मुख्यकर्तव्यरूपेण निरूप्य सत्ता नैतिकवैधतां प्राप्नोति। अत्र वंशानुक्रमः सत्तायाः प्रमाणरूपेण, धर्मः तस्य नैतिकाधाररूपेण, तथा परम्परा तस्य सामाजिकस्वीकारस्य साधनरूपेण कार्यं करोति। उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या एषा प्रक्रिया द्विविधफलप्रदा दृश्यते। एकतः, सा औपनिवेशिक-इतिहासविमर्शस्य “मिथकत्व” आरोपं प्रत्याख्यातुं स्वकीय-सांस्कृतिकस्मृतिं पुनर्स्थापयति। अन्यतः, सा सत्तासंरचनायाः अन्तर्निहित-राजनीतिक-तन्त्रं उद्घाटयति, यत्र वंशपरम्परा सामाजिकस्तरीकरणं तथा अधिकारकेंद्रीकरणं सुदृढीकुर्यात्। अतः पुराणीय-वंशानुक्रमः न केवलं गौरवपरम्परा, अपि तु विमर्शयोग्य-वैचारिकसंरचना इति ज्ञायते। अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् पुराणेषु वंशानुक्रमः सत्तावैधतायाः सांस्कृतिक-रणनीतिः अस्ति, यया इतिहासः आख्यानरूपेण विन्यस्य राजसत्ता दैवी-धार्मिक-नैतिकाधारे प्रतिष्ठाप्यते। उत्तर-औपनिवेशिक-पुनर्व्याख्या अस्य संरचनायाः गूढार्थं प्रकाशयति, यत्र स्मृतिनिर्माणं तथा इतिहास-लेखनं सत्तानिर्माणस्य अविभाज्यभागौ स्तः।

पुराणेषु वंशानुक्रमः केवलं राजसूची-रूपेण न, अपि तु एकस्य सुसूत्रितस्य आख्यान-राजनीतिक-तन्त्रस्य रूपेण अवगन्तव्यः। आख्यानं स्वयं सत्तायाः संरचनात्मक-उपकरणम् अस्ति; यत्र इतिहास-वर्णनस्य माध्यमेन वैधता, परम्परा, तथा धार्मिक-अनिवार्यता प्रतिष्ठाप्यते। पुराणीय-वंशपरम्परासु सूर्यवंश, चन्द्रवंश, मन्वन्तर-क्रम, तथा देव-ऋषि-संबन्ध-आश्रयणेन राजसत्ता ब्रह्माण्डीय-व्यवस्थायाः अंगत्वेन चित्रिता दृश्यते। अत्र राजनीतिक-प्रभुत्वं लौकिक-शक्तेः परिणामः न, अपि तु दैवी-नियुक्त-धर्मसंरक्षकत्वस्य प्रतीकः इति प्रतिपादयते।

वंशानुक्रमस्य एषा प्रतीक-संरचना सामाजिक-चेतनायां स्थैर्यं जनयति। यदा राजा स्वयं मनोः, इक्ष्वाकोः, अथवा चन्द्रस्य वंशजः इति कथ्यते, तदा तस्य सत्ता केवलं वर्तमान-राजनीतिक-परिस्थित्या न, अपि तु प्राचीन-दैवी-परम्परया संस्थाप्यते। एषा कालातीत-संबद्धता राजसत्तायाः अपरिवर्तनीयत्वं सूचयति। अत्र इतिहासः रेखीय-घटनाक्रमः न, अपि तु पवित्र-स्मृति-चक्ररूपेण अवगन्तव्यः। उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या एषा आख्यान-राजनीति अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा। औपनिवेशिक-विमर्श उपनिवेशित-समाजस्य इतिहासः मिथक-प्रधानः, अवैज्ञानिकः, तथा अप्रगतिशीलः इति निरूप्य स्वकीय-सत्तायाः औचित्यं प्रतिपादितम्। तस्मिन् सन्दर्भे पुराणीय-वंशपरम्परायाः आलोचनात्मक-पुनर्पाठः आवश्यकः। किम् एषा संरचना केवलं मिथकीय-कल्पना, उत सत्तायाः सांस्कृतिक-वैधतायाः प्रतीकात्मक-तन्त्रः? यदि वंशानुक्रमः सामाजिक-आत्मपहचानस्य तथा परम्परागत-अधिकारस्य आधारः भवति, तर्हि तस्य पुनर्व्याख्या सांस्कृतिक-स्वायत्तता-विमर्शस्य अंगम् अपि भवति।

सन्दर्भसूची

- [1]. शर्मा, अमितकुमारः (२०१८)। पुराणेषु राजसत्ताया वैधतासिद्धिः। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. पाण्डेयः, विनयः (२०१८)। “वंशपरम्परायाः ऐतिहासिकमीमांसा”। भारतीयइतिहासदर्शनपत्रिका, खण्डः २६, पृ० ६२-८९।
- [3]. मिश्रः, सुधांशुः (२०१९)। पुराणीय-इतिहासरचनाया सांस्कृतिकाधारः। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. त्रिपाठी, अर्चना (२०१९)। “सत्तावैधतायाः धार्मिकाधारः पुराणेषु”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १६, पृ० ९८-१२३।
- [5]. द्विवेदी, लोकेशः (२०१९)। “उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या पुराणानां पुनर्पाठः”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ११, पृ० ४१-७०।
- [6]. वर्मा, अनिरुद्धः (२०२०)। सांस्कृतिकस्मृतिनिर्माणे पुराणानां भूमिका। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [7]. चतुर्वेदी, नेहा (२०२०)। “वंशानुक्रमस्य राजनीतिक-प्रासंगिकता”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १३, पृ० ८५-११४।
- [8]. जोशी, प्रकाशः (२०२०)। इतिहासलेखनं च पुराणपरम्परा। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [9]. उपाध्यायः, सौरभः (२०१८)। “राजधर्मः च सत्तासंरचना”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः १२, पृ० ५२-७८।
- [10]. शुक्लः, राघवः (२०२०)। “पुराणीय-राजनीतिक-आख्यानस्य विश्लेषणम्”। साहित्यविमर्शः, खण्डः १९, पृ० ११८-१४६।
- [11]. सिंहः, राजीवकुमारः (२०१३)। पुराणेषु राजसत्ताया दार्शनिकमीमांसा। वाराणसी — चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।
- [12]. शर्मा, मीनाक्षी (२०१४)। “पुराणीय-वंशपरम्पराया ऐतिहासिकपरिशीलनम्”। संस्कृतसाहित्यसमीक्षा, खण्डः २२, पृ० ७४-९६।
- [13]. तिवारी, संजयः (२०१५)। भारतीयपुराणपरम्परायां इतिहासचिन्तनम्। दिल्ली — मोतीलाल बनारसीदास्।
- [14]. पाण्डेयः, अभिषेकः (२०१६)। “पुराणेषु राजधर्मः तथा सत्तासंरचना”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः १७, पृ० ८२-१०५।
- [15]. पाठक, नीलिमा (२०१८)। “वंशानुक्रमस्य सांस्कृतिक-राजनीतिकमहत्त्वम्”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः १०, पृ० ६०-८७।